

**ГРАМАТИЧНІ ІНДИКАТОРИ ЗВЕРТАННЯ  
В УКРАЇНСЬКІЙ КОМУНІКАТИВНІЙ КУЛЬТУРІ**

*У статті досліджується національно-культурна специфіка звертання в українській комунікативній культурі, аналізуються граматичні індикатори звертання в українському мовленнєвому етикеті.*

Ключові слова: *категорія ввічливості, мовленнєвий етикет, формули ввічливості, звертання.*

*The article focuses on national-culture specific forms of address in Ukrainian communicative culture, analyses grammatical indicators of forms of address in Ukrainian language etiquette.*

Key words: *the category of politeness, language etiquette, conversational formulas, forms of address.*

У сучасному динамічному світі поширеним явищем стають контакти носіїв різних мов і культур. У центрі уваги багатьох наук є посилений інтерес до міжкультурної комунікації, зокрема до мовленнєвого етикету, а саме: як правильно вступити в комунікативний акт, уміти вербально та невербально підтримати його та завершити. Оскільки етикетні правила, що є однією з форм взаємодії між людьми, можуть відрізнятись, як у малих соціальних групах, так і в національних культурах, то знання цих правил має неабияке значення для взаєморозуміння при спілкуванні особистостей, які виросли в умовах різних культур [5, с. 269]. Незнання або неадекватне відтворення норм мовленнєвої та немовленнєвої поведінки створює труднощі в спілкуванні представників різних лінгвокультурних спільнот і може спричинити різноманітні комунікативні девіації [2, с. 251].

Велика роль в організації й оптимізації процесу спілкування взагалі, належить ввічливості, яка здебільшого репрезентується через мовні стереотипи (формули ввічливості, прагматичні кліше). Н. Баландіна зазначає: „На їх лінгвістичний статус указують такі ознаки, як стандартність форми з передбачуваним лексичним складом і граматичним значенням, відтворюваність у певних контекстах, автосемантичність і здатність вступати в системні синтагматичні й парадигматичні відношення” [1, с. 297]. Вони, по-перше, забезпечують комфортну атмосферу мовленнєвої взаємодії, по-друге, структурують діалог, створюючи умови діалогічної перспективи, по-третє, регулюють повноту та передачу інформації по каналах зв’язку. Категорія ввічливості останнім часом дедалі більше стає об’єктом зацікавлення представників різних наукових напрямків. Система мовних одиниць, які демонструють стосунки між людьми, представлена в українській мові на всіх рівнях, і розмежовує граматичні, лексичні і стилістичні аспекти вираження ввічливості. Однією з найважливіших і дискусійних є проблема граматичної природи засобів вираження ввічливості, оскільки поєднання виразів мовленнєвого етикету в діалогічну єдність, їх морфологічний склад і будова, дослідження граматичних категорій – ці та інші питання ще не здобули остаточного розв’язання й перебувають у центрі мовознавчої науки.

Граматичні показники в японській мові вивчали В. Алпатов, С. Неверов, в чеській – Н. Баландіна, в польській – М. Марцяник, К. Ожуг, в англійській – О. Спаланчук та інші. В українській мові це питання є фактично не розробленим, аспектуально до цієї проблеми зверталися М. Білоус, С. Богдан, В. Литовченко, О. Мацько, Я. Радевич-Винницький, М. Стельмахович, Є. Чак та інші.

З огляду на це репрезентація категорії ввічливості (далі КВ) в українській мові становить особливий інтерес, оскільки даними авторами майже не враховується можливість вираження в мові суспільних відносин між комунікантами за допомогою граматичних засобів, а якщо на це і вказано, то фрагментарно. Тому є необхідність системного дослідження граматичних

засобів вираження КВ в українській мові, яке є перспективним і в плані з'ясування універсальних ідіоетнічних аспектів конвенційної мовної комунікації.

Мета нашої розвідки полягає в пошуку граматичних індикаторів звертання та опису їх функціонального потенціалу. Вироблені на сьогодні теоретичні й методичні засади уможливають постановку та розв'язання актуального завдання дослідження вираження КВ у ситуації звертання.

Український мовленнєвий етикет, утілений у системі мовних знаків, символів, словесних формул та невербальних засобів, утворює матрицю, що слугує в різноманітних ситуаціях спілкування і є одним із кодів, який відкриває своєрідність національно-мовної картини світу.

Мовна поведінка народу перебуває в тісному зв'язку з його культурою, етнопсихологічними рисами, традиціями. В українському мовленні поряд із тричленною формулою „прізвище, ім'я та по батькові” інтенсивно поновлюється називання й звертання за моделлю „пан (пані / панна) + ім'я або / і прізвище”. Я. Радевич-Винницький зауважує, що „у формальних взаєминах далі ширше застосовується модель „пан (пані) + назва-індекс” [6, с. 118], наприклад: *пане редакторе, пані лікарю; пане докторе, пане професоре, пані вчителю* та інші. Ці моделі дедалі частіше, особливо на Правобережжі, потісняють звертання на ім'я по батькові в українському мовленнєвому етикеті. Звертання *пан*, яке є словом-регулятивом, що засвідчує повагу до адресата (третьої особи), вимагає вживання поруч прикладки (ім'я або прізвище, слова-індекси), у залежності від ситуації спілкування (офіційна-неофіційна сфера; соціальний статус; вік та інше). Так, у звертанні „нижчого” до „вищого” за соціальним статусом, віком, доречно уникати моделей типу „пан (пані / панна) + ім'я і / або прізвище”, натомість надавати перевагу моделі „пан (пані / панна) + назва-індекс”, наприклад: *пане редакторе, пане директоре, пані декане, пані докторе, пані Міністре, пане Президенте* тощо, а в ситуації „вищого” до „нижчого” за тих же умов оптимальною є перша модель, хоча можлива й друга.

В офіційному спілкуванні вживання імені та по батькові є паралельним моделі „пан (пані / панна) + ім'я або / і прізвище” чи „пан (пані / панна) + назва-індекс”. Наприклад, учні, студенти, як правило, використовують такі формули у звертанні до вчителів, викладачів.

Варто зазначити, що в українському мовленнєвому етикеті поступово відроджується форма звертання до незаміжньої жінки або дівчини – *панно*, згадаймо рядки у П. Тичини „*О, панно Інно, панно Інно!*”. Подібні форми зустрічаємо в багатьох західноєвропейських мовах, наприклад, в іспанській – (*сеньйора – сеньйорита*), у французькій – (*мадам – мадемуазель*), у німецькій мові (*фрау – фройляйн*), в англійській – (*міс – місіс*), хоча останні дві крокують у напрямку до уніфікації. Якщо модель „пані + ім'я і / або прізвище” та „пані + назва-індекс” трапляється дедалі частіше, то відповідно модель „панна + ім'я і / або прізвище” та „панна + назва-індекс” ще не набула свого поширення серед носіїв. На нашу думку, вона поступово входить в український мовленнєвий етикет як повноправна. Власне, так диктує саме життя. Народ, не чекаючи рекомендацій, уже повертається до давніх традицій, у тому числі й мовно-етикетних.

У сучасному мовленнєвому етикеті українців у ролі означення до слів із коренем *пан-* найчастіше маємо вживання прикметників *шановний, шановна, шановні*, які узгоджуються з іменниками у роді, числі, відмінку. Варто зазначити, що *пані* в українській мові належить до невідмінюваних слів, що є нормативним слово вживанням, наприклад: *познайомився з пані* (а не з *панею*) *Оксаною, спілкувався з пані* (а не з *панею*) *Світланою, бачив пані* (а не *паню*) *Яблунівську* тощо.

У множині використовуємо збірний іменник *панство*, наприклад: *Шановне панство! Вельмишановне панство!* або *Шановні пані та панове!* Неусталеною з погляду наголосу виявилася форма множини слова *пані*: уживають і *па'ні*, і *пані'*. Перша назва виявилася у фонетичному плані омонімічною з формою однини *па'ні*, тому деінде для уникнення змішування форми однини та множини вживається друга назва. На сьогодні нормативність

такого вживання невирішена й знаходиться в полі з'ясування її питомості на українському ґрунті.

Вживання слів-регулятивів *пан, пані, панна* є виправданим тоді, коли в комунікативний акт вступають незнайомі люди в певній ситуації. Так, якщо, скажімо, у транспорті ми чуємо: *чоловіче, не лягайте на мене; жінко, не туліться до мене; дівчино, не падайте на мене*, то такі висловлювання носять відтінок гендерного розрізнення, натомість *пане, не лягайте на мене; пані, не туліться до мене; панно, не падайте на мене* звучить більш увічливо, оскільки таке звертання вказує на виконання комунікантами соціальної ролі пасажирів.

Диференційна ознака мовленнєвого етикету українців проявляється в тому, що в українській мові вокативи характеризуються особливою специфічністю й виразністю у зв'язку з тим, що в однині вони здебільшого виражаються формою кличного відмінка іменника: *Доброго дня, Семене Петровичу! Вітаю Вас, Дмитре Олександровичу! Як Ваше здоров'я, Ольго Остапівно? Як справи, Ніно Олексіївно? До зустрічі, пані Галино! Усього найкращого, пане Олеже!* тощо. Як засвідчують результати наших спостережень та соціолінгвістичних досліджень населення з кожним днем дедалі частіше послуговується кличним відмінком, ніж, скажімо, це було в останні десятиліття ХХ століття.

Національно своєрідною формою української увічливості є „множина шани”. На „*Ви*” звертаються до незнайомого, старшого за віком, посадою співрозмовника, в офіційній сфері. Займенник „*ти*” демонструє близькі стосунки, передає повагу. Через „*ти*” спілкуються між собою товариші, колеги співробітники, друзі, брати і сестри, подружжя [7, с. 10].

Шанобливе „*Ви*” зустрічаємо не в усіх народів. Зокрема, шведи й поляки вважають його не зовсім увічливим, а тому, як правило, уникають його [4, с. 38]. В українському мовознавстві склалася думка (Я. Радевич-Винницький, М. Стельмахович), що транспозиція особових площин: звертання до адресата (другої особи), як до третьої, неприсутньої, що є типовим для польської або шведської мов, є не властивим для української. Але, здається, це твердження не

зовсім відповідає дійсності, оскільки форма звертання через третю особу поступово набирає свого поширення. Можливо, на українському ґрунті вона не є часто вживаною, але має тенденцію до паралельного використання поряд із традиційною формулою – другою особою однини. Порівняймо: *Чи не бажаєте Ви відпочити?* та *Чи не бажає гість (пан, пані, панна) відпочити?* У другому випадку висловлювання звучить колоритніше, місткіше і водночас підкреслено ввічливо, шанобливо у зверненні до адресата у будь-якій сфері спілкування – офіційній чи неофіційній.

Значний інтерес становить українська традиція у звертанні на „Ви” кумів один до одного в знак великої шляхетності, поваги й пошани. Але варто зазначити, що ця традиція менше збереглася на Східній Україні, або й зовсім утратилася.

Мовленнєва практика показує, що вживання мовних одиниць залежить від особливостей і рівня розвитку культури суспільства. „Множина шани”, що є прикметною ознакою української ввічливості, репрезентує стосунки між людьми, рівень поваги й чемності у ставленні один до одного. Можна стверджувати, що вона виконує так звану етикетну функцію.

Таким чином, дотримуючись правил мовленнєвого етикету, ми „передусім засвідчуємо свою вихованість, шану і уважність до співрозмовника, привітність, приязнь, прихильність, доброзичливість, делікатність, тобто риси, віддавна притаманні нашому народові” [3, с. 22].

КВ – складова частина мовленнєвого етикету й культури взагалі, не існує поза часом і простором; вона задається конкретним суспільством на визначеному історичному етапі його розвитку. КВ має яскраво виражену національно-культурну специфіку, знання якої є важливою складовою комунікативної компетенції носіїв інших культурно-мовних традицій, необхідна умова успішної міжкультурної комунікації.

Українська ввічливість – це система характерних для українського етносу правил мовленнєвої поведінки, яка має своє вираження в мовних засобах (лексиці й граматиці), а також реалізується в наборі клішованих формул.

Увічливість для українців – це відсутність зазіхання на свободу адресата; вона базується на стратегіях, головними серед яких є вияв уваги й поваги до людини, створення атмосфери групової ідентичності, потяг до згоди, уникнення прямих прохань та використання непрямих мовленнєвих актів. Тому перспективним, на нашу думку, є дослідження формальних показників граматичних засобів вираження увічливості, виокремлення граматичних категорій, з'ясування їх значення й правил уживання, виявлення в цілому граматичної системи зворотів увічливості сучасної української мови.

### ***ЛІТЕРАТУРА***

1. Бalandina Н. Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті: Монографія. – Київ: АСМІ, 2002. – 332 с.
2. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики: Монографія. – Львів, 2003. – 281 с.
3. Білоус М. П. Мовленнєвий етикет українського народу // Мова і духовність нації: Тези доповіді науково-практичної конференції 14-15 листопада 1989 – ЛДУ ім. І. Франка. – Львів, 1989. – 137с.
4. Богдан С. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. – К.: Рідна мова, 1998. – 478 с.
5. Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука, 1977. – 352 с.
6. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. – Львів: Сполом, 2001. – 223 с.
7. Стельмахович М. Мовний етикет українців // Культура слова. – К., 1981. – Вип.20. – С. 6-12.